

Jankovics József

GYÖNGYÖSI ISTVÁN KÖLTÉSZETÉNEK POÉTIKAI-RETORIKAI FORRÁSVIDÉKE

Gyöngyösi grammatikai, szintaxisra vonatkozó, poétikai, illetve retorikai képzettségét Arany János és a XX. századi irodalomtörténészek előtt is felismerték. Az első tudományos igényű szövegkiadáshoz, a *Porábúl megéledett Főnix*hez készített jegyzeteit magyarázván írta műve bevezetőjében a sajtó alá rendező, Kovásznai Sándor marosvásárhelyi klasszika-filológus 1791-ben:

Mert vannak e poétában a szóknak olyan egybenszerkesztései, mellyeket bajos volna minden olvasónak jól megérteni világosítás-nélkül. Tehát mind azok, és a szóknak némely tsudálatos *regimenjei* s egymástól való függései, *syncope*, *hypallage*, *figurákkal* s több ide tartozó dolgokkal egyetemben e jegyzésekben – a szintaxist kommentáló jegyzetekben – megmagyaráztatnak. Továbbá a *retorikai* vagy ékessen szóllásból vett jegyzések, azok, amellyek megmutatják, az ékesen szóllás mesterségének mellyik részéből vette Gyöngyösi ez vagy amaz szóllásának formáit. Mert nintsen tsak egy strófa-is ebben a munkában, melyben a *retorikának* nyilván való nyomai ne láttatnának. Azon egy értelemnek sokféleképen és bővön való ki-mondása; a részeknek elé számlálása, a *thesis* és *hypothesis*, vagy a közönséges beszédre-való kimenetele, és annak a jelen-való dologra lévő szabása és alkalmaztatása; az emberi indulatoknak és egyéb dolgoknak bölts le-írása, mely *descriptionak* neveztetik; a csudára méltó kedves *metaphorák*, *allegoriák*, *hasonlatosságok* és egyéb *tropusok*, *figurák* vagy szóllásbéli tzi-frázások; egyszóval a valóságos ékesen szóllásnak minden réguláinak minden unalmas maga-vetés-nélkül-való megtartása valjon micsoda magyar írónak munkájában fordulnak elé bővebben és kedvesebben, mint ebben a mi Poétánkban? Aki nem a *plánéták* között jár, némely mostani vers-íróknak szokásaszerént, hanem az emberi dolgoknak és indulatoknak – érzelmek-

nek – olyan elevenítő szinekkel való le-festésében forgolódik, hogy mintha az olvasó szeme-előtt látná azokat, úgy képzelje az ő írását olvasván. A *rhetorikára* való az is, mikor igen sok helyeken az *adjectivum* helyett *substantivumot*, a *concretum* helyett (amint hívják), *abstractumot* térszen; a *verbummal nomen* helyett él. s. a. t. Illendőnek tartottam hát az efféle beszédbéli tziifraságokat és ékességeket, sőt azoknak neveit is meg-emplíteni, azoknak kedvekért, akik az ékessen-szóllás mesterségének tudományában gyönyörködnek; mellyek-nélkül lehetetlen, hogy valamely könyv kedves légyen az olvasásra. Következnek már a *poësisből* vett jegyzések, mellyekben nem tsak a régi költeményes históriák röviden elé-beszéltetnek, hanem szorgalmatosan meg-mutattaknak a régi poëtáknak, kivált Ovidiusnak és Virgiliusnak írásának részei, melyeket belőlök vett Gyöngyösi, és a maga matériájára bölcsen alkalmaztatott. (...) Ugyanezen poësis jegyzésekre valók azok-is, mellyekben igyekeztem meg-külömböztetni a poëta költeményét a valóságtól. Mert a régi poëták szokása szerént, a valóságos, meglett dolgokat a maga költeményeivel sok helyeken úgy meg-elegyítette, hogy némelykor alig lehet meg-esmérni és ítélni, ha valjon történt dolgot beszéll-é, vagy magától költött fabulát?¹

Ráday Gedeonnak írott levelében a barokk költő leíró-megjelenítő képességét tartja verselése legfőbb erényének:

De hogy Gyöngyösi írta-légyen azt a *Daedalus Templomát*, azt bizonyítja az a tsudálatos szép rendü gondolat, a képző elme munkájának ereje, de kivált az a *Figura*, mellyet a Rhetorok *Descriptiönak* hívnak, a melly a miképen minden ékesen szóllásnak veleje, úgy a Poësisnek épen lelke és természetére tartozó dolog. Soha pedig senki a Magyar írók-közüll, a mellyeket én olvastam, evvel a Figurával úgy nem tud élni mint Gyöngyösi István.²

Másrészt a már említett, kéziratban maradt előszavával azt is pontosan jelzi, hogy Gyöngyösi alkotói módszerének sarokköve

¹ Kovásznai Sándor kéziratának egyik példánya jelenleg a marosvásárhelyi Teleki-tékában található. Jelzete: MS 31. Az előszó másolatáért Heltai Jánosnak tartozom köszönettel. L. még: GYÖNGYÖSI István, *Porábúl meg-éledett Főnix*, sajtó alá rend., jegyzet JANKOVICS József, NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 1999, 289–290.

² Kovásznai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz, *Gyöngyösi István munkáiról*, közli KISS Áron, *Figyelő*, 1876, 367–368.

az *imitáció*, még pontosabban az antik szerzők, mindenekelőtt Ovidius és Vergilius *imitatio*ja és *aemulatio*ja:

Minek-utánna pedig a régi poétákat kezdettem-vólna olvasni és Gyöngyösivel egybe-vetni; egészszen ki-tanultam, hogy minden kedvességit és szépségit Gyöngyösi a régi poétákból, s nevezetesen Ovidiusból és Virgiliusból vette; mellyek-nélkül nem-is lehet az ő verseit senkinek-is meg-érteni. Mert a miképen Ovidius és Virgilius Homérust és más régieket követte és el-is érte; ugy Gyöngyösi Ovidiust és Virgiliust kívánta és emberül-is tudta követni és őket el-is érni.³

Mint a fenti idézetekből kiviláglik, rögtön a Gyöngyösi-poétika központi kérdéseivel és kategóriáival találkoztunk: Kovásznai Sándor kiválóan ismerte és felismerte Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai összetevőit és problematikáját. S valószínűleg azt a Kemény János-eposz olvasójához intézett, de saját korában meg nem jelent poétikai eszmefuttatást is, amelyet Tarnai Andor a „magyar nyelvű poétikai irodalom legnagyobb teljesítményé”-nek nevezett.⁴ Emeljünk ki csak két fontos mozzanatot ebből a rövid, de annál komplexebb önreflexív poétikai traktátusból:

Vegyé eszében az Olvasó: hogy noha a feltett dolognak valóságára is vigyáztam ezen versekben, mindazonáltal nem tartottam szintén olyan rendet, mint a folyóírással való históriában, hanem a poésist is kívántam azokban követnem, és aszerint alkalmaztatni is ezen munkácskámát... [...] Ezek mellett, mivelhogy (amint fölyebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes todalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlennem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.⁵

³ Lásd az 1. jegyzetet.

⁴ TARNAI Andor–CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai*, I., *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Bp., 1981, 140.

⁵ GYÖNGYÖSI, *i. m.*, 199–200.

Költészeti elveinek lényegét foglalja itt össze: érinti a fabula és história, a mitológia és a fikció felhasználása, valamint a „lött dolog”, a valós történeti esemény, a históriás ének egyszerűsége, illetve saját versírói technikájának összetettsége, tudatos versdízítványai, az igazi poézis közötti viszonyt. S emellett még sok más: a metaplasmust, a syncopét, az apocopét, a syncresist, a verba novátákat, a rímelést és annak kényszerét, a nyelvjárási alakok használatát.

Irodalomtörténészeinket régóta izgató kérdés, honnan szerezhetette költőnk mindezen jeles poétikai-retorikai ismereteit. A kérdésre pillanatnyilag nem tudunk pontos választ adni. Terminológiáját jelenleg nem tudjuk módszeres vagy rendszeres retorikához, poétikához kötni, annyi azonban racionálisnak tűnik, hogy vizsgálódásainkat mindkét irányba ki kell terjeszteni. Meghatározó lehet a diáksága idején, az 1640-es, 50-es években Magyarországon, Eperjesen, illetve Sárospatakon folyó grammatikai-poétikai-retorikai oktatás gyakorlata. A klasszikus és a reneszánsz alapművek, Melanchthon, Dresser, Sturm, Keckermann, az *Orator Extemporaneus* mellett Imre Mihály szóbeli javaslata alapján feltétlenül számításba kell vennünk Vossius három poétikai tárgyú művét (*Poeticarum institutionum*, *De artis poeticae natura*, *De imitatione*) és retorikai kommentárjait, ugyanakkor Piscator s a hazai szerzők, Pécseli Király Imre, Buzinkai Mihály egyaránt szóba jöhet az előzmények között.⁶

Általános gyakorlatként sejlik fel, amit Bán Imre emel ki Piscator 1642-es gyulafehérvári *Artis poeticae praeceptá*jából: „A poétika analysisnek tulajdonképpen meg kell előznie a genesist – mondja a szerző. Lényegében az olvasásból és megfigyelésből áll. Kezdje a deák (studiosus) Ovidiusszal, azután vegye Vergiliust, akit egészen tegyen magáévá. Harmadsorban Horatius ódáit és Martialis epigrammáit forgassa. Végül csatlakozzék a keresztény költőkhöz, hogy elméjét a profán tanulmányoktól a kegyességhez fordítsa. Ne a mesét, a históriát keresse olvasmányában, hanem

⁶ Vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., 1998; *Retorikák a reformáció korából*, vál., sajtó alá rend., bev., jegyz., tanulmány, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000.

a dolgok és szavak kezelését, elrendezését, eleganciáját, hogy mindezekből tanuljon. Vizsgálja a szerzőt a grammatika és rhetorica szemszögéből, figyelje a műfajokat, a verselést, a lábak mérését, a költői szóhasználatot (szinonimák, jelzők, mondatok, körülírások). Különösen a jelzők elhelyezését figyelje, végül elmés mondásokat, nyomatékos értelmű verssorokat jegyezzen ki auktorai-ból”.⁷ Bitskey István is Piscator-ismeretet, olvasmányélményt sejt a *threnus* („gyászos költemény városok vagy országok feldúlásakor”) és az *encomiasticum* („személyek vagy dolgok dicséretére írott vers”), mint például a mesterségdicsérő versezetek Gyöngyösi-féle változataiban megvalósulni.⁸

Ha mindezt kiegészítjük még a magyar vershagyomány, Ballassi, Czobor Mihály, Rimay és mindenekelőtt Zrínyi szövegeinek, illetve poétikai megjegyzéseinek ismeretével, valószínűleg nem járunk túlságosan messze Gyöngyösi költészetének poétikai-retorikai forrásvidékétől. Mindehhez további forráskutató ötletként csupán annyit tehetünk hozzá, hogy vizsgálódásainknak Comenius ilyen tematikájú írásainak szemléljére is ki kéne terjedni a jövőben. Gondoljunk csak *A világ útvesztője* ironikus-szatirikus megjegyzéseire a retorikusokról, akik azzal foglalkoznak, „miként lehetne a leírt vagy a szájából épp kiröppenő szavakat zöldre, pirosra, feketére, fehérre vagy aki ahogyan akarná, színezni”. A költőkről, akik „súlyokkal és arasszal méricsgélik a szótagokat”, a szavakat „ráncolgatják” s olvasmányaik közt a „de Culice; de Passere; de Lesbia; de Priapo; de arte amandi; a Metamorphoses; enkómiónok; satírák; egyszóval bohóságokat, költött dolgokat, szabadosságokat és mindenféle paráznságokat olvasnak ottan”.⁹ Addig a hiányzó elmélet helyett – Comenius másik művével, a *Magna Didacticával* összhangban – mi is a praxisra tennénk a hangsúlyt.¹⁰ A Gyöngyösi István és László sáros-

⁷ Vö. BÁN Imre, *i. m.*, 38.

⁸ BITSKEY István, *Gyöngyösi és a magyar költői hagyomány*, Studia Litteraria, Debrecen, 1981, 25, 30.

⁹ Johannes Amos COMENIUS, *A világ útvesztője*, fordította DOBOSSY László, tanulmány, jegyzetek, KOMOR Ilona, Bp., 1961, 63–64.

¹⁰ A retorikai tanulmányokról szólván, az ékesszólás törvényeinek elsajátítása után a gyakorlásra, a „szónoklás legnagyobb mestereinek utánzás”-ára teszi a hangsúlyt, s nem egyetlen szerző művei, hanem bő illusztrációs anyag felhasználásával. *Comenius Ámos János Nagy oktatástana*, fordította, bevezette és a jegyzeteket írta GERÉB György. Bp., 1953, 365.

pataki diákságának oktatási körülményeit feltárni igyekvő Harsányi István szerint ott az volt a cél, hogy a nyelvtanulás, a józan bölcsészet forrásainak megismerése és a hittudomány elsajátítása miatt „Demosthenest, Isocratest, Plutarchost, Cicerot, Homerost, Hesiodost, Theognist, Vergiliust, Ovidiust, Horatiust”, „vizsgára és gyakorlat végett, írva, beszélve, szónokolva ismételjék”.¹¹

A bölcsészeti tudományokhoz egyébként tankönyveik voltak még: Melanchthon és Loss Lukács dialektikája, Keckermann logikája, systema physicumja és metaphysicumja, Magirus János physiologiája, Alstedius metaphysicája.¹² Kutatásainkat ezen szerzők és művek irányába sem lenne haszontalan kiterjeszteni.

Ugyancsak további vizsgálódásokat kell folytatni a nyugati barokk retorikák terepén. A kérdéssel legtöbbet foglalkozó, s Gyöngyösit a költészeti kánonba visszaemelő Kibédi Varga Áron sem oldja meg e rejtélyt. Megállapítja, hogy „Gyöngyösi tudós költő, aki a klasszikus retorika minden csínját-bínját ismerte.” Illetve: Gyöngyösi a külföldi elméleti munkák „szellemét bizonyára ismerte”.¹³ Mindössze annyit állít, hogy Gyöngyösi a klasszikus retorikák nyomán létrejött barokk retorika elvárásai horizontjának alapos ismeretében alkotott. Ennek előírásai szerint éppenséggel érdemnek tekinthetők azok a jellegzetességek, amelyek miatt – mint a hősök egyénítésének hiánya, a túl sok és hosszadalmas kitérő, a tisztázatlan műfajiság vagy éppen műfajkeveredés (amelyben Claudius Claudianus nyomdokain halad), a kompozíció lazasága, a mitológiai apparátus és a klasszikus utalások túltengése – költőnket a posztromantikus kritika elmarasztalta. Ám igazi forrásművet ő sem említ meg, leginkább Du Plaisir 1683-ban megjelent szintézisére hivatkozik, amely a francia klasszicizmus poétikájának talán legnagyobb összefoglalása. A problémát azzal hidalja át, hogy „a 16–17. század európai irodalomelmélete minden egyes nemzeti irodalomban azonos, ugyanazokhoz a gö-

¹¹ HARSÁNYI István, *Gyöngyösi István és László sárospataki diáksága*, Sárospataki Hírlap, 1920, 14.

¹² Uo. 15.

¹³ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok (Gyöngyösi István költői világa)*, Irodalomtörténet, 1983, 3. sz., 554, 556.

rög-latin forrásokhoz kanyarodik vissza.”¹⁴ S bár Drescher J. Attila jelentős tematikai, stilisztikai és műfaji rokonságot figyel meg a német barokk költészet – Simon Dach, W. I. Schütz, Christian Hoffmann von Hofmannswaldau alkotásai – és Gyöngyösi István művészete között,¹⁵ nem mehetünk el észrevétlenül Kovásznai Sándor (aki maga is fordított Cicerót, Plautust és Terentiust) Gyöngyösi imitációs technikáját illető, alapvető megjegyzése mellett:

...a Gyöngyösi verseinek más Magyar versek-felett-való kedvességének oka és kut-feje nem más, hanem hogy ő mindenkben a régieket, s azok között főképen Ovidiust kívánta s tudta-is követni, nem valami Német vagy Frantz poétát; ugy hogy a mint *Erasmust* lehet nevezni Keresztyén *Terentiusnak* vagy *Plautusnak*, ugy Gyöngyösit méltán nevezhetjük Keresztyén vagy Magyar Ovidiusnak.¹⁶

Kovács Sándor Iván is hangsúlyozta Gyöngyösi nagyfokú poétikai-retorikai tudatosságát. Rendkívül árnyalt alapossággal feltárta Gyöngyösi Zrínyi-recepciójának és -imitációjának szövegyszerű bizonyítékait. Rámutatott azokra a rejtettebb vagy éppen nyíltabb összefüggésekre is, amelyeket a két költő poétikai programja és terminológiája között felismert. A mai tudásunk szerinti legtöbbet ő állapította meg a barokk költő poétikai felkészültségéről és tudatosságáról: az egész életműből összegyűjtötte a terminus technicusokat, hogy meghatározhassa Gyöngyösi terminológiai rendszerét, annak sajátosságait, illetve a hazai hagyományhoz – Tinódi, Zrínyi – való viszonyát, a hagyományban való helykijelölését.¹⁷ Eredményeihez nem tudunk újabbakat fűzni.

Fentebb Zrínyi és a „Zrínyit olvasó Gyöngyösi” – Kovács Sándor Iván szavai – egymáshoz való viszonyáról esett szó. Irodalomtörténet-írásunknak legalább a XVIII. század, de Arany Já-

¹⁴ Uo. 556.

¹⁵ DRESCHER J. Attila, *Egy európai pillanat... Gyöngyösi István költészetének német barokk párhuzamairól*, Dunatáj, 1993, 40–46.

¹⁶ Lásd az 1. jegyzetet.

¹⁷ KOVÁCS Sándor Iván, *Gyöngyösi István Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*, in „*Eleink tündöklősege*”, Bp., 1996, 38–46.

nos kiváló dolgozata óta kedvelt toposza az ő szembeállításuk.¹⁸ Befejezésül álljon itt most a szakirodalom egyik első, ha nem legelső, poétikai-retorikai alapú összehasonlítása, melyet a Gyöngyösi-rajongó id. Ráday Gedeon 1788 júliusában írt a dolgozat elején idézett Gyöngyösi-filológusnak, Kovásznai Sándornak:

Én, ha itelemben nem tsalattatom, minékünk hozzá – Zrínyi Miklóshoz – hasonló spiritusu és tűzű Poētánk nintsen. Ugyanis akár az egész munkának Oeconomyáját, akár az Poetica hasonlatosságokat, akár az Virilis transitiokat, akár az eleven descriptiokat, akár pedig az hathatós egymáshoz tett Vitézi beszédeket, és tanáts adásokat vegyem fel, mind ezekben úgy tartom, minden Poétáinkat meszsze maga után hadgya. Gyöngyösinek ugyan simábbak és elaboráltabbak a Versei, válogatottabbak a Cadentiai, de az dolgok Sensusához és értelméhez képest semmivel sem válogatottabbak a szavai a Zrinyiénél, sőt ebben ötet Zrinyi fellyül halladgya, hogy az rettenetesseket rettentő szókkal, az szellemetesebbeket pedig, ahoz alkalmaztatott hangzással tudgya elől adni. Hibának tartják némellyek Zrinyiben azt is, hogy Versiben a Hemistichiumot nem mindenkor az hatodik syllabában térszi, de ő azt az Olaszokat követve szántsándékkal tselekedte, és az ki egyszer Zrinyi olvasásához hozzá szokott, nem botránkozik meg benne, ha azt comma szerént olvassa; sőt e mellett szépséget is talál abban, hogy az által Zrinyi (mellyet az mindenkor egyenlő Hemistichium szokott okozni) a Monotoniát el-kerülte.¹⁹

S kettejük e különbségét a nekik állítani tervezett emlékmű epitáfiumában – a kultuszképzés irodalomtörténeti pillanatának lehetünk tanúi – is megörökíteni szándékozott:

„Gróff Zrinyi Miklósnak Márs és az Músák emelték / Mint Zrinit Zrini, Hectort ugy festi Homerus / S’ Goffrédót szebben allig rajzolta le Tasso” – illetve: „Gyöngyösi Istvánnak / Vénus és az Gratiák / alkották / Gyöngyösi pennáját vezeté keze közt maga Vénus / S’ nyájjal hintegeték az három kellemetesség.”²⁰

¹⁸ ARANY János, *Gyöngyösi István*, in uő, *Összes Művei*, XI, *Prózai művek*, 2., szerkeszti KERESZTURY Dezső, sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla, Bp., 1968, 421–440.

¹⁹ JANCÓS Elemér, *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1960, 372.

²⁰ Uo. 373.